

Põhjasõja, selle põhjuste, eelloo ning järelmõjude käsitlemisest Tartu ülikoolis XIX sajandi lõpus ja XX sajandi alguses töötanud ajaloolaste töödes¹

LJUDMILA DUBJEVA

PhD, Tartu Ülikooli raamatukogu

Põhjasõja ja selle tagajärgede tähtsust Eesti ajaloo seisukohalt on raske ülehinnata. Seda tuleb vältimatult käsitleda ka akadeemilises uurimis- ja õppetöös. Ja kuigi XIX sajandi lõpus ja XX sajandi alguses Tartu ülikoolis töötanud nimekatel ajaloolastel olid välja kujunenud omad uurimisvaldkonnad, on nende loomingus suuremal või vähemal määral käsitletud ka seda ulatuslikku ja olulist teemat.

---

¹ Artikkel on valminud sihtfinantseeritava teadusteema SF0180040s08 raames.

Aleksander Brückneri „Peeter Suure ajalugu”

Aleksander Brückner (1834–1896) oli Vene ajaloo professor Tartu ülikoolis aastatel 1872–1891. Tema sulest on pärit üle 250 töö Vene kultuuri-, poliitika- ja majandusajaloost.² Professor Tiit Rosenbergi spetsiaalselt Brücknerile pühendatud artiklis on Brückneri loomingu paremikki kuuluvate suurte monograafiate hulgas mainitud ka Peeter I-le keskendunud monograafiat, mis „ilmus saksa keeles 1879, seejärel ka itaalia keeles, vene keeles ümbertöötatud ja täiendatud kujul kahes köites 1882;

Foto 1. Alexander Brückner (TÜR, Fo 3911, 7a)

taastrükk 1996“.³ Brückneri järglane Vene ajaloo õppetoolil professor Jevgeni Franzevitš Šmurlo (1854–1934) rõhutas oma eelkäija nekroloogis 1897. aastal, et 1882. aasta venekeelne väljaanne ei ole tõlge, vaid sama programmi järgi ümber töötatud versioon saksakeelsest teosest.⁴ Pärast Brückneri surma, aastal 1902 Peterburis ilmunud venekeelne „Peeter Suure ajaloo” variant⁵ on tekstiliselt märksa lähedasem saksakeelsele 1879. aasta väljaandele⁶ kui 1882. aasta venekeelne trükis.⁷ 1996. aasta taastrükk on aga tehtud 1882. aasta väljaande järgi.⁸

Põhjasõda on selles käsitletud neljanda osa 2., 4. ja 5. peatükis.⁹

² Tiit Rosenberg, „Tartu Ülikooli Vene ajaloo professor Aleksander Brückner (1834–1896)“, *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat*, 2002 (Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2004), 50.

³ *Ibid*, 51.

⁴ Е. Ф. Шмурло, А. Г. Брикнер (некролог) (СПб., 1897), 24.

⁵ А. Г. Брикнер, *История Петра Великого*, Т. 1–2 (СПб., 1902).

⁶ Alexander Brückner, *Peter der Grosse* (Berlin: Grote, 1879, kordustrükk 1885).

⁷ А. Г. Брикнер, *История Петра Великого*, Т. 1–2 (СПб., 1882).

⁸ А. Г. Брикнер, *История Петра Великого*. Т. 1–2 (Москва, 1996).

⁹ А. Г. Брикнер, *История Петра Великого*, Т. 2 (СПб., 1882), 392–466, 493–555.

Foto 2. Carl Schirren (TÜR, fond 78, 17-251)

Brückner rõhutab samuti, et kuigi veel 1709. aastal oli Peeter I lubanud Liivimaa Saksimaa kuurvürstile August Tugevale, ei saanud uues olukorras sellest enam juttugi olla, samuti ei pooldanud Peeter I Poola jagamise ideed, mille oli välja käinud Preisimaa 1709. aastal.¹¹ Põhjasõja lõpule pühendatud peatükis on aga rõhutatud, et rahuläbirääkimistel olid Liivi- ja Eestimaa pärast peetud vaidlused eriti teravad ja pooled ei andnud kaua aega teineteisele alla.¹²

Brückneri eelkäija Vene ajaloo õppetoolil Carl Schirren (1826–1910) avaldas juba 1880. a Saksamaal selle teose kohta poleemilise ja kriitilise retsensiooni, mille trükkis ära ka *Rigasche Zeitung* (1880, №№ 185–187).¹³ Järgnes Brückneri terav vastus, kus ei puudunud süüdistused naiivsuses, närvilisuses, aga ka läbimõtlematuses ja vääritusel.¹⁴ Omamoodi rahustavalt, juba Brückneri nekroloog-

Kuna teos ise on pühendatud Peeter I-le, siis on ka Põhjasõja ettevalmistust, selle käiku ja sellega seotud rahvusvahelisi suhteid vaadeldud enamjaolt tsaari isikust lähtudes. Huvitav on märkida, et 1710. aasta sündmused on esitatud ühise ala-pealkirja all „Poltaava. Viiburi. Riia”,¹⁰ mis näitab hästi, millisesse ritta on autor need sündmused asetanud. Ta kirjutab, et Poltaava võidu järel oli Peeter I põhiülesanne tagada Peterburi kaitse ja selle saavutamiseks vallutati Viiburi (juunis), Riia (juulis), Pärnu ja Kuressaare (augustis) ning Tallinn (septembris).

¹⁰ *Ibid*, 456.

¹¹ *Ibid*, 465–466.

¹² *Ibid*, 544–552.

¹³ Siin kasutatud: Carl Schirren, „Geschichte des Nordischen Krieges“, *Recensionen von C. Schirren* (Kiel, 1913), 103–119.

¹⁴ Alexander Brückner, *In Veranlassung der Schirren'schen Recension des Buches über Peter den Grossen*, Sonderdruck aus der „Rigaschen Zeitung“ (Riga, 1880), 18 S.

gis, võttis puhkenud poleemika kokku Jevgeni Šmurlo, rõhutades, mille poolest Brückneri raamat oli tol ajal vene ajalooteaduses uudne ja ainulaadne: see oli tollal ainuke laiale lugejaskonnale mõeldud teos, mis hõlmas kogu Peeter I perioodi ja põhines teema teaduslikul käsitlusel.¹⁵ Tundub, et Schirreni terav reaktsioon võis muu hulgas olla osaliselt tingitud ka teatavast kiivusest, et Brückner on maha saanud raamatuga, mis paljuski kattus teemaga, mille kallal Schirren ise kaua aega oli töötanud, temalt oli oodatud vastava uurimuse ilmumist, ent see jäigi kokkuvõttes valmimata.¹⁶

Jevgeni Šmurlo ja Peeter Suure ajastu

Brückneri lemmikperioodiks jäi siiski hoopis Katariina II ajastu, millele ta pühendas kõige rohkem uurimusi,¹⁷ ent tema järglane Jevgeni Franzevitš Šmurlo (1854–1934), vene ajaloo professor Tartu ülikoolis aastail 1891–1903, oli tuntud Peeter I ajastu uurija. Juba 1889. aastal, lugedes veel Peterburi ülikoolis oma esimest eradotsendi kursust, pühendas ta selle Peeter I ajastule. Ivan Ivanovitš Lappo (1869–1944), hilisem Šmurlo järglane Vene ajaloo õppetoolil Tartus, tollal aga Peterburi ülikooli üliõpilane, meenutas hiljem Prahast emigratsioonis olles, et selles esimeses ülikooli loengukursuses ilmutas Šmurlo end Peeter I ajastu erakordselt hea tundjana ja peakangelase tõelise austajana.¹⁸ Lappo kirjutab ka, et juba 1890. aastate algusest ootasid vene ajaloolased Šmurlolt mahukat Peeter I ajastule pühendatud uurimust,¹⁹ kuid hõivatuna teiste uurimustega Vene ajaloost, ei jõudnud ta seda teoks teha, ehkki selleteemalisi publikatsioone ilmus Šmurlol kogu tema elu jooksul.²⁰ Nimelt, seades endale sihiks selgitada välja, missugust rolli mängisid Peeter I reformides suhted katoliikliku Euroopaga, tegi Šmur-

---

¹⁵ Е. Ф. Шмурло, А. Г. Брикнер (некролог), 24.

¹⁶ Wilhelm Lenz, „Carl Schirren (1826–1910) und seine „Lebensaufgabe““, *Geisteswissenschaften und Publizistik im Baltikum des 19. und frühen 20. Jahrhunderts*, hrsg. von Norbert Angermann, Wilhelm Lenz und Konrad Maier (Berlin: LIT, 2011), 229–232.

¹⁷ Е. Ф. Шмурло, А. Г. Брикнер (некролог), 32.

¹⁸ И. И. Лаппо, „Памяти Б. А. Евреинова, А. А. Кизеветтера и Е. Ф. Шмурло“, *Записки Русского исторического общества в Праге, Кн. 3. Прага Чешская* (Нарва, 1937), 20–21.

¹⁹ *Ibid.*, 23.

²⁰ М. В. Ковалев, „Петровская эпоха в научном наследии Е. Ф. Шмурло“, *Новый век: история глазами молодых*, Вып. 5 (Саратов, 2006), 43.

Foto 3. Jevgeni Šmurlo Roomas 28. novembril 1909 (TÜR, fond 38, 403-42)

lo, nagu seda on rõhutanud Prahast töötanud vene pagulasajaloolane Vsevolod Vassiljevits Šahhanev (1885–1940), oma elu peamise avastuse: ta avastas Vene ajaloo jaoks Itaalia arhiivid,²¹ nimelt uuris ja tõi aktiivselt teaduskäibesse Itaalia arhiivides talletatud Vene ajaloo dokumente. Just Tartu ajajärgul orienteerus ta sellele tegevusele ümber.²²

Tartus jõudis ta välja anda ka selle töö esimesed viljad – Peeter I ajastu dokumentide kogumiku.²³ Selle sissejuhatuses on Šmurlo märkinud, et Peeter I aegseid suhteid Lääne-Euroopaga oli seni uuritud peamiselt n-ö loode suunas, teisisõnu, Venemaa suhteid protestantlike riikidega, s.o Rootsi, Preisi, Hollandi ja Inglismaaga. Šmurlo arvas aga, et tähelepanu ei vääri suhted mitte ainult protestantliku, vaid ka katoliikliku maailmaga, millele kõnealune kogumik oligi pü-

²¹ В. В. Саханев, „Евгений Францевич Шмурло. Биографический очерк“, *Записки Русского исторического общества в Праге, Кн. 3. Прага Чешская* (Нарва, 1937), 63.

²² Л. В. Дубьева, „Евгений Францевич Шмурло — профессор Тартуского (Дерптского/Юрьевского) университета в 1891–1903 гг.“, *Российские университеты в XVIII–XX веках: Сб. науч. Статей, 7* (Воронеж: Изд-во Воронежского государственного университета, 2004), 105–134.

²³ *Сборник документов, относящихся к истории царствования императора Петра Великого. Собрал Е. Шмурло*, Т. 1. 1693–1700 (Юрьев, 1903).

hendatud. Ja kuigi enamik selles koguteoses avaldatud dokumentidest oli pärit Veneetsia ja Rooma arhiividest, ei puudunud sealt ka Vene-Poola suhteid puudutav materjal, mis koos Suurt Saatkonda kajastava dokumentatsiooniga peegeldab rahvusvahelist olukorda enne Põhjasõja algust.

Šmurlo suurematest Peeter I käsitlustest peaks veel nimetama aastail 1911–1912 Rahvahariduse Ministeeriumi ajakirja eri numbrites ilmunud teost „Peeter Suur kaasaegsete ja järeltulijate hinnangutes”,²⁴ mis kujutas endast Šmurlo 1889. aastal samas ajakirjas (№№ 7–8) ilmunud uurimuse edasiarendust. See historiograafiline uurimus sisaldab muu hulgas ülevaadet Peeter I enda algatusel koostatud töödest Põhjasõja kohta. Nimelt, soovides jäädvustada raskete sõja-aastate tegevust, käskis tsaar juba märtsis 1705 koguda andmeid sõjategevuse kohta; 1711. aastast hakati koostama ka sõja ajalugu, sel otstarbel koguti sõjakäikude žurnaale, valitsuse korraldusi, aruandeid sõjategevuse kohta ja osavõtjate jutustusi.²⁵ Sõja ajaloo koostamisse oli kaasatud terve hulk Peeter I kaastöölisi, kes püüdsid kogutud ulatusliku materjali korrastada. Kõige rohkem aga, nagu on rõhutanud Šmurlo, tegeles sellega tsaar ise: uurimuse kaheksast redaktsioonist viis on tehtud tsaari enda käega, tsaar hoolitses selle eest, et kõik oleks kirja pandud võimalikult täpselt. Trükki jõudis see töö alles Katariina II ajal. Šmurlo rõhutab teose detailsust ja tähtsust ajalooallikana.

Professorina pidi Šmurlo oma loengukursustel peatuma ka Põhjasõja teemadel, kuid peale selle luges ta 1899. a erikursust Peeter I aegsetest õigusaktidest ja 1893. a juhendas Peeter I ajastule pühendatud eriseminarit.²⁶ Kahjuks pole teada kõikide Šmurlo Tartu aastate eriseminaride temaatika, kuid tema kiindumus Peeter I ajastusse lubab siiski arvata, et tegelikult käsitles ta õppetöös seda ajastut tihedamini.

Oma üldkursuse põhjal 1930. aastate esimesel poolel Prahast avaldatud „Vene ajaloo kursuses”²⁷ võttis Šmurlo Peeter I ajastu vaatluse

²⁴ Е. Ф. Шмурло, „Пётр Великий в оценках современников и потомства“, *Журнал Министерства народного просвещения*, 1911, Октябрь, 316–340; Ноябрь, 1–37; Декабрь, 201–273; 1912, Май, 1–40; Июнь, 193–259.

²⁵ Е. Ф. Шмурло, „Пётр Великий в оценках современников и потомства“, *Журнал Министерства народного просвещения*, 1911, Октябрь, 324–325.

²⁶ Л. В. Дубьева, „Евгений Францевич Шмурло — профессор Тартуского (Дерптского/Юрьевского) университета в 1891–1903 гг.“, 108–109.

²⁷ *Курс русской истории*. Т. 1–3 (Прага, 1931–1935); taastrükk: Е. Ф. Шмурло, *Курс русской истории*, Т. 1–4 (СПб., 1999).

Foto 4. Ivan Lappo (TÜR, fond 78, 17-147)

alla põhjalikult ja eri aspektidest, sõnastades selgelt välispoliitilised ülesanded,²⁸ rääkides pikemalt ettevalmistustest Põhjasõjaks, selle käigust aga suhteliselt lühidalt, eriti rõhutades Narva lahingu osatähtsust ja Karl XII isiksuse rolli.²⁹ Kavarem, 1922. aastal Münchenis ilmunud Vene ajaloo õpikus, mis oli mõeldud vene paguluse noore generatsiooni esindajatele, seadis Šmurlo Peeter I ajastu tähtsatele kohale.³⁰ Jaotades seda perioodideks, periodiseeris autor ühtlasi Põhjasõda: ta eristas ettevalmistusperioodi 1695–1700, aastaid 1700–1709, s.o sõja algusest Poltaava lahinguni, ja aastaid 1709–1721, mil päevakorral oli vajadus „kindlustada Poltaava võidu viljad – 1710. aasta (ainuke koht Šmurlol, kus see daatum on rõhutatud – *L. D.*) saavutused (Viiburi, Riia, Käkisalme, Pärnu, Kuressaare, Tallinn), mille pärast tegelikult sõda peetigi”.³¹

Šmurlo tööde bibliograafias, mis on ilmunud 1937. aastal Prahast, on trükiks ette valmistatud, kuid ilmumata tööde hulgas nimetatud ka Peeter I ajastule pühendatud suurteose peatükke I–XXII, kusjuures on märgitud, et need peatükid hõlmavad Peeter I elu hällist Põhjasõjani.³² Kokkuvõttes võime öelda, et kogu oma teadlaselu jooksul jäi Šmurlo Peeter I ajastule truuks, kuid Põhjasõda ei olnud tema jaoks kõige köitvam süžee, enam huvitas teda Peeter I kui ajastu peakangelane ise.

²⁸ E. Ф. Шмурло, *Курс русской истории*, Т. 3 (СПб., 1999), 195–198.

²⁹ *Ibid.*, 264–271.

³⁰ Taastrükk: E. Ф. Шмурло, *История России 862–1917 гг.* (Москва, 1997).

³¹ *Ibid.*, 363.

³² В. В. Саханев, „Библиография печатных работ Евгения Францевича Шмурло“, *Записки Русского исторического общества в Праге. Кн. 3. Прага Чешская* (Нарва, 1937), 160.

Professor Šmurlo järglane Vene ajaloo õppetoolil aastatel 1905–1918, varem juba mainitud Ivan Ivanovitš Lappo oli Leedu suurvürstiriigi ajaloo spetsialist, kes jätkas selle uurimist ka oma elu Tartu-perioodil.³³ Valdavalt Leedu suurvürstiriigi ajaloole olid keskendunud ka tema erikursused, kuid oli ka erandeid, nende hulgas näiteks 1907–1908 õppeaastal loetud erikursus „Peeter I reform ja seisuslik kord”.³⁴ Põhjasõjale pühendatud erikursusi nimetatud ei ole, seda teemat ei puuduta ka säilinud litografeeritud loengukursused.³⁵ „Kiriku ajaloo” kursuses leidub siiski Peeter I ajastut käsitlev osa, kus on vaatluse all vanausulised ja nende suhtumine Peeter I reformidesse.³⁶ Seega professor Lappo ei pühendanud Peeter I ajastule ja sealhulgas Põhjasõjale rohkem aega, kui seda nõudis korraline õppetöö.

Jevgeni Tarle ja Stalini tellitud triloogia

Kuid Põhjasõja teema puhul tuleks rääkida veel ühest Tartu ülikoolis XX sajandi alguses töötanud ajaloolasest. See on Jevgeni Viktorovitš Tarle, keda on nimetatud kõige kuulsamaks ja populaarsemaks nõukogude ajaloolaseks.³⁷

Akadeemik J. V. Tarle (1874–1955), Tartu ülikooli professor aastatel 1913–1918³⁸, kui *école russe* esindaja ei pöördunud kõnealuse teema juurde enne Tartusse saabumist. Tartus luges ta uusaja üldkursust, mille sisu kohta pole lähemaid teateid, ent ühtlasi erikursusi Prantsuse ja Inglismaa ajaloo, Prantsuse revolutsiooni ja Euroopa ajaloo kohta Prantsuse revolutsiooni ajal. Ka 1949. aastal (seega kuus

---

³³ Ljudmila Dub'eva, „Ivan Ivanovič Lappo (1869–1944): „Ich möchte die Staatsordnung von Litauen untersuchen““, *Geisteswissenschaften und Publizistik im Baltikum des 19. und frühen 20. Jahrhunderts* (Berlin: LIT, 2011), 523.

³⁴ *Ibid.*, 527.

³⁵ И. И. Лаппо, *Конспект по русской истории (Продолжение)* (Юрьев: Литогр. Э. Бергельсон, 1909), 148 с.; И. И. Лаппо, *История русской церкви. По лекциям профессора И. И. Лаппо* (Юрьев: Литогр. Э. Бергельсон, 1909), 183 с.

³⁶ И. И. Лаппо, *История русской церкви*, 116–132.

³⁷ Б. С. Каганович, „Евгений Викторович Тарле: Биографический очерк“, *Академическое дело 1929–1931 гг.*, Вып. 2, *Дело по обвинению академика Е. В. Тарле*, Ч. 1 (СПб., 1998), LXV.

³⁸ Ljudmila Dubjeva, „Akadeemik Jevgeni Viktorovitš Tarle – Tartu Ülikooli üldajaloo professor 1913–1918“, *Vene aeg Eestis: uurimusi 16. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi alguseni*, Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 14 (21) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2006), 212–228.

aastat enne akadeemiku lahkumist siit ilmast) NSV Liidu Teaduste Akadeemia NSV Liidu teadlaste bibliograafia sarjas ilmunud bibliograafiast ei leia me otseselt Põhjasõda käsitlevaid töid³⁹ (ent seda teemat võis olla vaadeldud mitmesugustes uusaja üldkäsitlustes⁴⁰). Ometi on Tarle nimi sellega seotud ja tema rikkalikust teaduspärandist on Põhjasõja teemat puudutav monograafia praeguseks avaldatud Venemaal vähemalt kuuel korral.⁴¹ Selle uurimuse ettevalmistamine on Tarle elus seotud ühe järjekordse kriitilise seigaga — nende poolest oli tema elu rikas.

Nimelt, hoolimata sellest, et ta oli üldtunnustatud rahvusvahelise mainega teadlane — tõeline suurkuju oma aja ajaloolaste seas — ripus tema kohal pärast 1930. aastate repressioone Stalini võimaliku soosingu või ebasoosingu Damoklese mõõk, ja Tarle pidi hoolega arvestama Stalini soovide ning soovitustega. Soovides jäädvustada oma juhtrolli saavutatud võitudes, tellis Stalin pärast Teise maailmasõja

Foto 5. Jevgeni Tarle (rmt: *Из литературного наследия академика Е. В. Тарле*, 1981)

³⁹ Евгений Викторович Тарле (Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1949), 65 с. (Материалы к библиографии ученых СССР. Серия история; вып. 3).

⁴⁰ Vt nt: E. V. Tarle, *Русский флот и внешняя политика Петра I* (Москва, 1949), 29.

⁴¹ E. V. Tarle, *Северная война и шведское нашествие на Россию* (Москва, 1958); E. V. Tarle, *Сочинения*, Т. X (Москва, 1959); E. Tarlé, *La guerre du Nord et l'invasion suédoise en Russie*, Т. 1–2 (Moscou, 1966); E. V. Tarle, *Избранные сочинения академика Е. В. Тарле: в 4-х томах, Том 3. Северная война и шведское нашествие на Россию. Русский флот и внешняя политика Петра I* (Ростов-на-Дону, 1994); E. V. Tarle, *Северная война и шведское нашествие на Россию. Русский флот и внешняя политика Петра I* (Москва, 2009); E. V. Tarle, *Северная война и шведское нашествие на Россию. Русский флот и внешняя политика Петра I* (Москва, 2011).

lõppu Tarlelt triloogia vene rahva võidukast võitlusest agressoritega eri aegadel. See pidi sisaldama uurimust vene rahva võitlusest Rootsi interventsiooniga 18. saj alguses, seega uurimust Põhjasõjast; uurimust 1812. aasta sõjast ehk võitlusest Napoleoni interventsiooniga (mille kohta Tarle oli juba kirjutanud suurt populaarsust saavutanud töid) ja lõppema Suures Isamaasõjas peetud kangelasliku võitluse jäädvustamisega. Tarle sattus väga komplitseeritud olukorda. Sellest ülesandest ei saanud kuidagimoodi keelduda, kuid nõnda formuleeritud tellimuse täitmine ei käinud kokku tema sisemiste tõekspidamisega. Olukord oli tõepoolest keeruline. Ta pidi sellest välja rabelema.

Stalini ülesandest kirjutada triloogia „Vene rahvas võitluses agressoritega XVIII–XX sajandil” teatati Tarlele 1948. aastal.⁴² Tarle asus operatiivselt tööle. Juba 5. augustil 1948. aastal oli kirjastusega sõlmitud leping: Tarle pidi kirjutama raamatu „Põhjasõda ja Rootsi vallutusretk Venemaale”. Juba 1949. aasta alguseks oli käsikiri mahuga 40 trükipoognat valmis. Töö selle kallal jätkus ka hiljem, käsikirja töötati ümber ja täiendati. Ilmus see aga alles postuumselt 1958. aastal, mahuga 30 trükipoognat.⁴³ See jäi viimaseks Tarle lõpetatud suurteoseks.⁴⁴ Keskkel kohal on teoses Karl XII retk Poltaava alla, Poltaava piiramine ja Poltaava lahing. Põhjasõja käik enne 1708. aastat ja pärast 1709. aastat on kirjeldatud märksa lühemalt. Põgusalt on loetletud 1710. a sündmused.⁴⁵ Kuna triloogia pealkirjas oli rõhutatud rahva võitlust, oli teoses tähtsal kohal rahvasõda Rootsi agressorite vastu. Eelretsensioonis heideti Tarlele ette, et ta on liiga üksikasjalikult kirjutanud Karl XII-st, ja Tarle pidi end õigustama, vastates, et põhjalik Karl XII kirjeldus on tingitud „kõigest sellest, mis edastati mulle algul Keskkomitees, kui spetsiaalselt minu käest telliti kolmele vallutusretkele pühendatud töö. Juhtkond soovis, et „Tarle jutustaks kolme agressori — Karl XII, Napoleoni ja Hitleri saatusest”. Ka nõuti, et oleks korruga sõlmitud leping kõigi kolme raamatu kirjutamise kohta.”⁴⁶

---

⁴² Б. С. Каганович, *Евгений Викторович Тарле и петербургская школа историков* (СПб., 1995), 97.

⁴³ Е. В. Тарле, *Северная война и шведское нашествие на Россию* (Москва, 1958).

⁴⁴ Б. С. Каганович (1995), 97–98.

⁴⁵ Е. В. Тарле, *Северная война и шведское нашествие на Россию* (Москва, 1958), 457, 465–466.

⁴⁶ Б. С. Каганович (1995), 97.

Tarle õpilane ja biograaf J. J. Tšapkevitš on oma 1977. aastal ilmunud raamatus rõhutanud, et kuigi tellimuse järgi keskendas Tarle selles raamatus põhitähelepanu rahva osale Rootsi armee purustamises, kajastati teoses Põhjasõja kõiki aspekte: sõjategevust, diplomaatiat ja rahva osalemist sõjas.⁴⁷ Hoopis kriitilisem on Peterburi uurija B. S. Kaganovitši seisukoht 1995. aastal ilmunud Tarlele pühendatud monograafias. Märkides, et teos vastab kõigile 1950. aastate alguse teoste kaanonitele,⁴⁸ rõhutab Kaganovitš, et Tarle täitis kõik võimalikud tellijate ettekirjutused: agressor on häbistatud ja kõrvaldatud, NSV liidu rahvaste sõprus on kõigutamatu ja sügavate ajalooliste juurtega, rahvas on patriotismi põhiline kandja, vene sõjakunst on kõrgel tasemel.⁴⁹ Kaganovitši sõnul ei toonud see teos aga teaduslikus plaanis probleemi uurimisse midagi uut, ei püstitatud mingeid tõsiseid probleeme. Aspekt, mille Tarle oli valinud Põhjasõja vaatlemiseks — *heroiline apoteos* — ei ole Kaganovitši väitel kuigi huvipakkuv. „Kõik kukub välja väga lihtsalt ja väga „õigesti”, ent ei ole kuigi huvitav. „Põhjasõja” parimad leheküljed — see on Karl XII hiilgav karakteristika, kuid just nimelt see arvatavasti pidurdaski raamatu ilmumist. [...] Kogu raamatul lasub hilisstalinismi sügav vari”.⁵⁰ Ka tunnustatud Põhjamaade ajaloo uurija A. S. Kan, iseloomustades sõjajärgse aja nordistika historiograafiat, märgib, et siis ilmusid „sellele ajastule iseloomulikud raamatud”⁵¹ ja esimesena nende autoritest mainib Tarlet; kuid see asjaolu ei takistanud Tarle teosel mängimast tähtsat rolli kaasaegses historiograafias ja selle aktiivset kasutamist, sealjuures nii tunnustavat kui ka kriitilist.⁵²

Tarle raamatu „Põhjasõda ja Rootsi vallutusretk Venemaale” tekstist kumab läbi ka Tarle Tartu minevik: esimese peatüki alguses, kus ta räägib varasematest rootslaste sissetungidest Venemaale, sh XVII sajandi alguses nn Segaduste ajal, rõhutab ta Tartu ülikooli raamatukogus hoitava De la Gardie arhiivifondi tähtsust selle aja-

⁴⁷ Е. И. Чапкевич, *Евгений Викторович Тарле* (Москва, 1977), 111.

⁴⁸ Б. С. Каганович (1995), 97.

⁴⁹ *Ibid.*, 98.

⁵⁰ *Ibid.*

⁵¹ А. С. Кан, „Советская и постсоветская историческая нордистика — первые итоги”, *Северная Европа: Проблемы истории*, Вып. 4 (Москва: Наука, 2003), 7.

⁵² Vt nt: В. Е. Возгрин, *Россия и европейские страны в годы Северной войны. История дипломатических отношений в 1697–1710 гг.* (Ленинград, 1986), 118, 149–150, 169, 178–179, 206–209 jt.

järgu uurimisel ja omaaegse Tartu ülikooli dotsendi G. A. Zamjatini osa kõnealuse materjali käsitlemisel.⁵³

Triloogia ülejäänud osad jäid kirjutamata. 1812. aasta Isamaasõjast oli Tarle küll korduvalt kirjutanud, ja neid raamatuid anti korduvalt ka välja, kuid just aastail 1951–1952 vallandus kampaania nendes Tarle teostes väljendatud seisukohtade vastu.⁵⁴ Tarle pidi pöörduma isiklikult Stalini poole – kiri 15. septembrist 1951 – palvega avaldada tema vastus, mida seejärel tehtigi. Vastuses lubas Tarle arvestada tehtud kriitikat. Siiski uut raamatut 1812. aasta Isamaasõjast ei avaldatud (ilmus ainult ulatuslik artikkel Kutuzovist ja, postuumselt, artikkel Borodino lahingust). Tema kaasaegsete kinnitusel said just Tarle teostest kaugeltki mitte objektiivse kriitika objektid 1951–1952 peetud poleemikas 1812. aasta Isamaasõja kohta, see arvustamine mõjus talle väga halvasti. Ühtlasi kerkisid tol ajal taas päevakorrales Tarle sidemed Tartuga: nimelt oli Tarle kutsutud Tartu ülikooli juubelipidustustele 1952. aastal. Ta saatis tervitustelegrammi,⁵⁵ ise aga kohale ei tulnud. Sellel võib olla palju põhjusi, nagu vanus ja tervis, kuid võib-olla veel üks: tema vastu vallandatud kampaania taustal – näiteks süüdistati teda selles, et ta kordas „aadellik-kodanlikku legendi Barklay de Tollyst kui päästjast”⁵⁶, – ei tahtnud ta veel kord tuletada oma oponentidele meelde revolutsiooniaelset professuuri Tartus.

Ajaloolaste seas on säilinud ka suuline pärimus (S. A. Feigina, A. S. Kan), et Tarle ei tahtnudki kirjutada triloogia ülejäänud osi. Ta olevat öelnud: „Stalin tahab, et ma kirjutaksin temast, aga ma suren varem, [kui jõuan kirjutada].”⁵⁷ Teiselt poolt arvatakse, et on raske hinnata, kuivõrd see versioon on tõendatud, sest oma artiklites on Tarle korduvalt ülistanud Stalinit, eriti tema välispoliitikat, kuid ei ole seda siiski teinud suurtes monograafiates.

⁵³ E. В. Тарле, *Северная война и шведское нашествие на Россию* (Москва, 1958), 13; E. В. Тарле, *Сочинения*, Т. X (Москва, 1959), 816.

⁵⁴ Б. С. Каганович (1995), 99–100; И. Г. Гуткина, „Вспоминая Е. В. Тарле“, *Из литературного наследия академика Е. В. Тарле* (Москва, 1981), 311; Лео Яковлев, „Т-щ Сталин и т-щ Тарле“, E. В. Тарле, *Падение абсолютизма в Западной Европе и России* (Москва, 2011), 259–267 (Leo Jakovlev on Jevgeni Tarle sugulase J. L. Kranzfeldi pseudonüüm).

⁵⁵ Eesti Ajalooarhiiv (EAA), 5311-1-176, l. 94.

⁵⁶ Tsitaat teosest: Б. С. Каганович (1995), 99.

⁵⁷ Tsitaat teosest: Б. С. Каганович (1995), 98.

Tarle raamatu „Põhjasõda ja Rootsi vallutusretk Venemaale” puhul peab seega kindlasti arvestama nii sellega, et teos pidi olema üks osa triloogiast, kui ka sellega, mis vaimus pidi see triloogia kirjutatud olema, samuti ka sellega, et Tarle eluajal teos ei ilmunud ja me ei tea, missugust vastukaja oleks ta siis esile kutsunud või kuidas Tarle oleks sellele reageerinud. Postuumselt ilmunud teos jõudis aga laia lugejaskonnani. Ainuüksi aastatel 1958–2011 – 53 aasta jooksul – ilmunud viie venekeelse trüki kogutiraaž on 89 600 eksemplari (1958. a trükk – 30 000; 1959. a – 28 600; 1994. a – 25 000; 2009. a – 3000; 2011. a – 3000). Ka raamatukogude eksemplaride olukord – nad on ära loetud – kinnitab, et raamat leidis lugejaid. Vähemalt üks seletus võib olla see, et talle omase meisterlikkusega on Tarle loonud teose, mis vastas lugejate ootustele. See lubab ka kinnitada, et Tartu ülikoolis XIX sajandi lõpus ja XX sajandi alguses töötanud ajaloolaste käsitlustest on enim levinud just Tarle Põhjasõja-käsitlus.

The Great Northern War, its background,
causes and consequences as treated in the
writings of the historians who worked
at the University of Tartu in late 19th century
and early 20th century

PhD LJUDMILA DUBJEVA
Library of the University of Tartu

It is difficult to overestimate the importance of the Great Northern War and associated events in Estonia's history. Inevitably, the topic is frequently tackled in academic research and teaching processes. Although the distinguished historians who worked at the University of Tartu at the end of the 19th and beginning of the 20th century had their individual research interests, the scope and importance of the aforementioned topic ensures its representation to a smaller or larger extent in the writings of all those scholars.

In 1872-1891 Aleksander Brückner (1834-1896) was Professor of Russian history at the University of Tartu. Among the best voluminous monographs by Brückner is one about Peter the Great. Accordingly, that monograph contains descriptions of the war preparations, the course of the Great Northern War and the corresponding international relations: everything is mostly reflected through the prism of that Czar's personality. The events of 1710 are described in the chapter titled "Poltava. Vyborg. Riga". This title is indicative of the sequence of importance of the corresponding events in the opinion of the author. Brückner's successor, Yevgeny Franzevich Shmurlo (1854-1934), Professor at the Chair of Russian History, stressed in the obituary to his predecessor in 1897 that at the time of publication the book had been a novel and unique occurrence in Russian historiography, being the sole work written for the general public encompassing the whole epoch of Peter the Great and based on a scientific approach to that Czar.

Yevgeny Franzevich Shmurlo, Professor of Russian history at the University of Tartu in 1891-1903, was a prominent researcher of the period of Peter the Great's rule. From the early 1890s Russian historians had been expecting Shmurlo to write and publish a large treatise

tise on the epoch of Peter the Great but, being engaged in research of other topics of Russia's history, he never created the treatise expected of him. Although Shmurlo never wavered in his scholarly fascination with that monarch, the Great Northern War was not a subject close to his heart as he was more interested in Peter the Great as the outstanding protagonist of many historic events. In his capacity as Russian history professor, Shmurlo had to deliver lectures that included deliberations on the Great Northern War issues but in 1899 he also offered the additional course on legislation from the period of Peter the Great's rule, having supervised a special seminar about the epoch of Peter the Great in 1893. Unfortunately, we do not know the topics of all special seminars supervised by Shmurlo during his Tartu tenure, but his fascination with the times and deeds of Peter the Great allows us to hazard a guess that he indeed tackled that epoch in his teaching more frequently.

Ivan Ivanovich Lappo (1869-1944) was Shmurlo's successor at the Chair of Russian History in 1905-1918. He specialised in the history of the Grand Duchy of Lithuania and he continued the corresponding research work during his time in Tartu. Lappo's special courses were also mostly dedicated to the history of the Grand Duchy of Lithuania but he is also known to have offered a special course titled "Peter the Great's reform and estate system" in the 1907-1908 academic year. So we can conclude that for Professor Lappo the epoch of Peter the Great, including the Great Northern War, was only as attractive as his teaching duties required it to be.

Academician Yevgeny Viktorovich Tarle (1874-1955) was professor at the University of Tartu in 1913-1918. Later Stalin commissioned him to write the book titled "Great Northern War and Swedish invasion of Russia" as the first part of the planned trilogy bearing the title "Russian people fighting aggressors in XVIII-XX centuries". The trilogy never materialised but the book about the Great Northern War became Tarle's last finished masterpiece, published after his death in 1958. This monograph has already enjoyed five Russian-language editions and it has been translated into French. This allows us to assert that Tarle's treatment of the Great Northern War is the most widespread of such publications by the historians who worked at the University of Tartu at the end of the 19th and beginning of the 20th century.